

Чаа чылдың
байырлал
ПЛАНЫ

Кадыңар
бодуңардан
хамааржыр

Черим-
чуртум
кижилери

№ 158 (18585)

925 чылдың
агуст 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

hyntuva@mail.ru
hyntuva@yandex.ru

адар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
декабрь
25
четверг

«Төрөөн чуртун төөгүл берем»

МӨӨРЕЙНИНҢ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

Тиилекчилер-биле ужуражылга дугайында чүүл январь 13-те, Парлалга хүнүнде, «Шынга» парлаттынар.
Альберт Хомушкунун тырттырган чуруу.

Рейтинг

АЖЫЛЫ КӨСКҮ ДЕП САНААН

Хамааты ниитилелди сайзырадырының фондузунуң (ФОРГО-нуң) чоруткан шинчилелдериниң түңнели-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ап болур 100 сандан 69 баллды ап, 82 губернаторларның аразындан 39-ку черни ээлээн болгаш ажылы эң көскү удуртукчуларның бөлүүнге кирген.

Сибирьниң 12 губернаторларның аразындан ажылы көскү деп 5 кижиле — Тываның Баштыңы, Кемерово болгаш Иркутск областарның, Хакасия Республиканың база Забайкалье крайның удуртукчулары, санаткан.

Ол рейтингини РФ-тиң Президентизиниң Администрациязынга чоок Хамааты ниитилелди сайзырадырының фондузу бүдүн чылдың тургузунда тургузуп келген. Чамдык МИЧ-лерниң бижип турарын езугаар алырга, РФ-тиң Күрүне чөвүлелиниң чанынга сүмележилге комиссиязын тургузары көрдүнүп турар. Аңаа ажылы элээн дээштиг деп үнелеткен губернаторлар кирер. Ол комиссия федерацияның социал-экономиктиг чугула айтырыгларын тодарадырынга хамаарыштыр РФ-тиң Президентизинге деткимче көргүзөр.

Регионнар баштыңнарының рейтингин дыка хөй параметрлерни барымдаалап үндүрер, ону ийи бөлүккө хувааган: бирги бөлүккө — боттарының эрге-чагыргаларының ажил-чорудулгазының дугайында регионнуң чурттакчыларының үнелели кирер. Социологтук шинчилелге бөдүүн айтырыгларны салыр: республикада ажил-херектиң байдалына таарзынып турар бе, азы таарзынмай турар бе, регионда байдал баксырап азы экижип турар бе, республикага удуртукчуну солугуру чугула бе, регионнуң удуртукчузу бодунуң олудунда эки ажилдап турар бе азы четпес ажилдап турар бе?

Бо бөлүк дыка нарын: РФ-тиң субъектизиниң баштыңы ап болур 100 сандан 75 баллды «ажылдап алыр» ужурулуг. Рейтингини дөрт бөлүккө хувааган: эң бедик рейтинг — 75 балл, бедик — (75-65), ортумак — (65-50), куду — 50 баллдан куду.

gov.tuva.ru.

«РОССИЯ 1» ТЕЛЕКАНАЛГА

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «Россия 1» телеканалдың эфиринге 2014 чылдың түңнелдерин үндүрер. Ооң-биле интервью хевирлиг дамчыдылга декабрь 26-да 17 шак 30 минута турда эгелээр.

Республика Баштыңы ол дамчыдылгага Тываның Россия-биле демнежилгезиниң төөгүлүг 100 чылының демдээ-биле эрткен 2014 чылда регионнуң чедишкиннериниң дугайында, республиканың таваржып келгени айтырыгларының болгаш чаа шылгалдаларның дугайында чугаалаар болгаш келир чылын шиитпирлээр ужурулуг кол-кол сорулгаларга доктаар дээрзи билдингир.

«ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯНЫҢ» СЪЕЗДИЗИНДЕ

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының Дээди чөвүлелиниң кежигүнү болганындан Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Москвага декабрь 23-те ажыттыган «ЧДР»-ниң Дээди болгаш Чиңгине чөвүлелдериниң кады эрттирген хуралында киржип турар.

«Чаңгысдемнигжилерниң» съездизин партияның удуртукчузу, РФ-тиң Чазааның Даргазы Дмитрий Медведев даргалап турар, аңаа 2015 чылдың соңгулдаларына белеткелдин айтырыгларын болгаш партия ажылының кол сорулгаларын чугаалашкан.

Ол ышкаш хуралга чурттуң Президентизиниң даалгаларын, май чарлыктарын, чыл санының Айыткалында кирген сорулгаларны күүседиринче угланган санал-оналдарны солчуру көрдүнгөн. Съездизиниң киржикчилери тус чер бот-башкарылганының, ЧКА-ның дээштиг ажылының болгаш Россия-биле кижиле бөрү-зүнүн амыдыралына хамаарышкан өске-даа айтырыгларны сайгарып турар. Оон аңгыда «чаңгысдем-

нигжилер» Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң келир чылын демдеглээр 70 чылының, аңаа уткуштур тураскаалдарны катап тургузарының болгаш чаартып кылырының айтырыгларынга доктаар.

«Чаңгыс демниг Россияга» бүзүрел Тывада аажок улуг, чүге дээрге ол партия республиканың сайзыралына сонугалдыг, алган хүлээлгелериниң күүселдези дээш харысалгалыг чоруун чаңгыс удаа эвес бадыйтаан. «ЧДР»-ниң ат-алдарының бедиин республикага күзүн болган соңгулдаларның түңнелдери көргүскөн, аңаа партия улуг тиилелгени чедип алган. Келир чылын-даа бистиң республикавыс оон деткимчезин алыр дээрзинге идеген, Тываның эрге-ажыктарын федералдыг деңгелге шиитпирлээрин, регионга турум чорукту быжыглаарынче, экономиканы көдүреринче, чугула инвестиция төлөвилелдерин идекпейлиг кириеринче угланган деткимчени көргүзерин чаңгыс партияда өөрүмден манап тур мен» — деп, съездизиниң ажылынга киришкеш, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

gov.tuva.ru.

Тыва хуреш

Чаан мөге Эрес

Кара-Сал шүүлгөн
Эрткен улуг-хүнде, декабрь 21-де, Кызылда «Сүбедей» спорт комплекзинде Тес-Хем кожуунуң шаңалы дээш тыва хүрешке солун маргылдаа болуп эрткен. Муниципалдыг тургузгарның элчежи эрттирип турары чаңыл болган маргылдааны ук кожуунуң 2014 чылда хаап турганы ол.

Үнер 2015 чылда тыва ху-
решке ай санында эртип турар
маргылдааны январь айда
бир дугаар эрттирер ээлчег-
ни Тес-Хемниң кожазы Эрзин
кожуун хүлээнип алган. Ону
байырлыг байдалга Эрзин
кожуун чагыргазының дарга-
зы Роман Шинин баштаан де-
легация хөй чон мурнунга хү-
лээп алган.

Тес-хемчилер маргылдааны солун кылдыр бедик деңнелге эрттирер дээш кызып ажылдааны илдең. Кожуунун сумуларындан эң шыырак дүүн улуг-бичи ыраажыларны чыггаш, хүреш салыгларының аразында чонга бараалгадып турган. Ол ыры-сам төрөөн черин, төөгүлүг кожуунун алгап-мактаан.

Маргылдааның түннелдерин үндүрөр батынде Тес-Хем кожуунуң мөгелериниң дугайында каш сөстен бижип көрээли. Ук кожуун шаандан бээр-ле конгуч шыырак мөгелери-биле Тывага сурагжаан турган. Бети дээрге Амбын нояннар Комбу-Доржууң база Соднам-Балчырының мөгези Арзылаң Күдеректи адаарга-ла, четчир. Ол кыдат дарлалдан хосталганың дайыны 1912 чылда Хомду хоорайга доостурга, ооң маадыры чанчын Маскаржаптың чарлыы-биле эрттирген улуг хүрешке шүүлгенин төөгү бад-дыткал турар.

Тес-Хемниц улуска билдингир мөгелеринден Валерий Араптанны, Борис Шоолайны, Кызыл-оол Лайдыпты, Иван биле Василий Хураган алышкыларны, Василий Чазырны, Сүктөр Шиметти, Игорь Шожулчааны, Владимир Күнзекти болгаш Ахмед Чаймааны адап болур. Он сехар чедир назылыг оолдар аразынга республика Наадымының хүрештеринге аңгы-аңгы чылдарда Күдөр Тытоол, Сонам Соян, Адыгжы Чаймаа шүглүп турган.

Тес-хемчилернің бо эрттирген марғылдазынға киржикчилер ийи үстүп алгаш, хүрешкеннер. Баштай 50 хардан өрү назылыг мөгелер хүрешкен. Хоочуннар аразынға Тываның Арзылаң мөгези Владимир Монгуш шүүлген.

Бу улуг мөгөвис эң шыырак дээн 80 хире мөгелер хүрежинге база күжүн шенээн. Ынчалза-даа шаңналдыг черже кирейин барган. Ынчанмас аргажок, чүге дизе, Тес-Хемнің шаңналы дээш эрткен бо маргылдаага амгы үеде эң чедишкенин хүрежибиле чодун өөртүп чоруур он-он шыырак мөгелер хүрешкен. Оларның аразындан Ай-Демир Монгушту, Ким Седен-оолду, Буян Бүрбүжалей, Начын Монгушту, Алексей Монгушту адаарга-ла, четсий

Эң шыырак мөгелер аразынга Эрес Кара-Сал шүүлген. Үжүүрлөшкөн мөге — Сайын-Белек Тюлюш.

Бистиң корр.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол декабрь 20-де Росавтооруктуң удуртукчузу Роман Старовойтту аэропортка үткүп алган.

Ол бистиң регионга «Кызыл—Чадаана—Хандагайты—Боршоо» автоорукту федералды деңгелче дамчыдарының айтырын шитпирлээрбиле чөпчү келген. Ооңбиле кады өңчү-хөрөңги эргелелиниң начальниги Юрий Лахин база келген. Даштын агаарның температуразы 31 градус соок четкен. Ындыг байдалды аалчылар аажок шириин бойдуштуг чер деп көргөн.

«Бистиң республикаже кирип
моорлаңар. Росавтооруктуң
удуртукчусунуң Тывага келгени
— төөгүлүг болуушкун—деп,
Шолбан Кара-оол демдег-
лээн.—Ынчангаш маңаа кел-
гениңер дээш четтирдим. Си-
лерниң аян-чорууңарның
түңнелдери республикага
аажок улуг ужур-дузалыг
болур. Бүгү Тываны дур-
гаар чоруткан орукту силер-
ниң деткимчеңер-биле феде-
ралдыг деңнелче дамчыдары-
ның ажылдарын кылдывыс,
мурнуу угланыышкынче чорут-
кан орукту регион деңнелин-
ге хүлээп алырывыс чугаажок.
Ол орукту чогумчалыг ажаап-
тежээп турган дээрзин чугаа-
лаар апаар. Тааржыр объекти-

лер тутунган, ооң ишинде Эрзин хемини кечир көвүрүтү. Биске чедирип турар деткимченер дээш Силерге өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Силерге А-162 орук-биле чоруурун, ооң байдалын көөрүн саналдап тур бис. Бистиң девискээривистиң агаар-бойдузу катыг-ширин-даа болза, биске чедип келгениңер дээш өөрүп четтирдивисе.

Роман Старовойт мынча дээн: «Чалааныңар дээш четтирдивис, Шолбан Валерьевич. Мээң маңаа келиримниң дугайында мурнунда-ла дугурушкан бис. Моон эрте-даа кээп болур турган мен, янзы-бүрү чылдагааннар меңээ аргалар бербейн турду. 2014 чылда албан кээр деп дугурушкан болгай бис. Республика болгаш «М-54» орук Россия Федерациязынга ниитизи-биле аажок улуг ужур-дузалыг. Кызыл—Чадаана—Хандагайты оруун федералдыг өңчү кылдыр дамчыдар ажылды Силерниң-биле кады барык бир чыл дургузунда чорудуп келдивис. Ол ийи участокту көөр күзелдиг мен. Чөвүлөл хуралды оруктуң бодунга кады эрттирер бис. Шиитпирни бадылаары-биле ам кандыг документилерниң негеттинерин көөр бис. Ындыг болганда бо дээрге мээң сөөлгү катап кел-

геним звес-тир, дараазында келиримге агаар-бойдус оон-даа чогумчалыг турар боор. Бо кыш соок-тур, ынчангаш федералдыг орукту канчаар ажаап-тежзеп турарыңарны көөрү кү-зенчиг. Орукту чурттуң бүгү девискээринге бедик деңнелге тудар дээш оралдажып турар бис. Республиканың аалчы-лары-даа, тус черниң чурт-такчылары-даа бистиң орук-тарывыс-биле чорааш, сеткили ханар болзун».

Кызыл хоорайның аэропортуна кыска ужуражылга эртирген сонда Роман Старовойт биле Шолбан Кара-оол республиканың барыын чүгүнчө, А-162 автооруктуң байдалы-биле танышкар дээш чорупканнар.

«Кызыл—Чадаана—Ханда-
гайты» оруун федералдыг өнү-
кылдыр дамчыдар ажылды бо-
чылдың төнчүзүңгө чедир шиит-
пирлээр бис, Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оолдун феде-
ралдыг төптүн бүгү деңнелде-
ринге чогумчалыг дугуржул-
ганы кылып каапканы эки
болган. Оон аңгыда республи-
кага аайлажы берген, херектин
ужуру чүл дээрге, 2018 чылга
chedir регион оруктарындан
чаңгыс-даа километр орукут
федералдыг деңнелче албас
деп айтышкын келген, Тыва
Республика «М-54-түн» айты-
рыын шагда-ла көдүрүп келге,

нинден ол кызыгаарлаашкын
хамаарышпайн барган дээрзи
Роман Старовойт демдеглээн

Федералдыг «М-54» орук республиканың мурнуу чүгүндө барыын талазынче угландыраарының дугайында айтырыгны Тываның Баштыңы 2011 чылда бээр көдүрүп келген дээрзи сагындыраал. Ооң эгелээшкини Президент Владимир Путин, ооң соонда Россияны транспорт сайыды Максим Соколов деткээн. Оруктуң чагыланышкыны Россия-Моокызыгаарынга хей талалы эрттирилге пунктузун ажыдарын дүргөдеп болгаш Европаның база Азияның аразыгн транспорт аргыштырылгасы Тываны дамчыштыр боттандырырынга байдалдарны тургузар. Оон аңгыда «М-54» оу республиканың чурттакчыларының 60 хуузу чурттап тура девискээрлерни таварып эрте болгаш ында чоннуң амыдыралының шынарын экижиде арганы тургузар.

Шолбан Кара-оол ол төлөвилелди камгалап тура, барыы угланыышкынныг оруктарны байдалыныг баксырал келгени ооң уламындан орук-транспор озал-ондааның көвүдөп турары хөй удаа демдегеп келген. Байтырыгы РФ-тиң Чазанга сайгарып көөр кылдыр чоокку үдө кириер.

ТР-нің албан-езууну
сайтызындан.

ың шериг комиссариадының 70 чылынга

«М-54» БАРЫЫН ЧҮКЧЕ УГЛАПТАР

Тываның Баштыңының ажыл-албаны

Баштайгы шериг комиссарынга мөгейиг

Декабрь 19-та Чаа-Хөл кожунуун Ак-Туруг сумуга Тыва Республиканың баштайгы шериг комиссары Монгуш Чөвекович Сувакка тураскааткан байырлыг хемчеглер болуп эрткен. Оларны бо суурга эрттире бергениниң чылдагааны — бирээде, М.Ч. Сувак — Ак-Туруг суму чурттуг кижиге. Ийде, бо хонуктарда Тываның шериг комиссариаты тургустунганындан бээр 70 чыл оюн демдегеп эрттирип турар.

М.Ч. Сувак ажылдап чораш үезинде Тыва Арат Республиканың шериг күчүзүн тургузарына болгаш быжыглаарына улуг үлүг-хуузун киирген. Ол ТАР-ның шериг сайыды чораш, тыва эки турачыларны Ада-чурттуң Улуг дайынына белеткээш, 1943 чылдың сентябрь айда үдээш, таптыг-ла бир чыл болганда, чону-биле кады найысылал Кызылга эки уткуп, хүлээп алган.

Шериг сайыды кижы бол-
гаш, дайынның кадыг-берге
чылдарында Тывага опполчен-
нерни белеткеп, фронтуга да-
йынчы аъттар чыыр комиссия-
ны билдилиг удурткан. Ооң
эң идепкейлиг киржилгези-
биле Кызыл Шеригге он-он
эшелон белек, сая-сая түңнүг
акша-хөреңги чыгдынган. Тыва
Совет Эвилелинге эки тура-би-
ле каттышкан соонда, ол Ты-
ваның шериг комиссариадын

тургускаш, 1951 чылга чедир удурткан. М.Ч. Сувак ТАР-ның Республика ордениниң, ССРЭ-ниң үш дайынчы ордениниң болгаш алды медалдың эдилекчизи чораан. Оларның-биле дайын чылдарында кызымак ажылы дээш шаңнаткан.

М.Ч. Сувак ССРЭ-нің Фрунзе аттыг шериг академиязынга Судаков деп ат-биле дыңнакчылап тургаш, Ада-чурт-туң Улуг дайынының баштагы айында Каунас хоорайга чайгыхову өөредилгезинге чорааш, бөлүү-биле фашист эжелекчилерге удур ийи ай иштинде дайылдашкан.

Ак-Тургу сүмунуң ортумақ
школазының музейинде М.Ч.
Сувакка тураскааткан тускай
стендилер бар. Суурга эртип
турган байырлыг хемчеглерге
Кызылдан киржиپ келген хүн-
дүлүг аалчылар баштай-ла му-

зейнің экспонаттары-биле та-
нышқан.

Байырлыг хемчеглер Ак-Туруг школызының кадеттериниң дайынчы даңгырак бээр езулалы-биле эгелзэн. Ол сумунуң Культура бажыңыга ада-иелер, хөй санныг аалчылар мурнунга эрткен. «Берге байдалдар тургустунуп келзе, оларның мурнунга кортук болбайн, кезээде эрес-дидим, шынчы болурун аазап тур мен» — деп, кадеттер улус мурнунга даңгыраан бергенер.

Амгы үеде республикада чүгле 3 кадет класс бар. Оларның бирээзи көдээ черде — Ак-Туругнуң ортумак школында. Бо школага баштайгы кадеттер эрткен чылын көстүп келген. Амгы үеде оларның саны 18 кижичеткен. Ооң ажыттынарынга улуг үлүхуузун В.М. Бартына-Садыбиле ол суурдан үнген оолдар — амгы үеде РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тывада Кол эргелелиниң ажилдакчылары, киирген.

Кадеттеринің даңғырақ берген езулалыңа ТР-нің Дээди Хуралының (парламентизиниң) айыыл чок чорук, хоойлу-дүрүм болгаш кызыгаар айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазы Виталий Бартына-Сады, РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тывада Кол эргелелиниң начальниги, генерал-майор Андрей На-

заров, Тыва Республиканы
шериг комиссары, полковни
Юрий Макаров, Чаа-Хөл ко
жууннун чагырга даргазыны
оралакчызы Байлак Чүлдүм
Ак-Туруг сумунун баштың
— Төлээлекчилер хуралыны
даргазы Юрий Монгуш, суму
нун чагырга даргазы Аркади
Кызыл-оол олар киришкеннер

Ак-туругжулар кадеттеринге дыка чоргаарланырлар. Тускай хептиг оолдар, уруглар, өске өөреникчилерге боттарының овор-хевири, кызымалар өөредилгези-биле эки үлгерин көргүзүп турарлар. Ол бир талазында, өзүп орар салгалга шериг-патриотчу кижизидилгениң бир хевири болуп Байырлыг даңгырак доостурга, чагыг-сүме сөс ап чүве чугаалаан хүндүлүг аалчылар оларның ада-иелери база олдугайында катап-катап демдегилеп чугаалап турганнар. Кадеттер боттарының адын кажан-даа сыкпазын, кандыг-даа ажил-ишке, өөредилгеге чүгөмүрканчык одуругга турарына азааннар.

Даңгырак берген езула
доозулган соонда Кызылдан
аалчылар Тываның баштай
гы шериг комиссары М.Ч. Су
вактын Ак-Туругда чевээнге
баргаш, боодал чечектерни
салып, сактыышкын езулалын
эрттиргеннер.

Юрий ДАРБАА.

Чуруктуу хуу архивтен
алган.

Коммунал ажыл-агыйы

ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК

Чартык чүс чыл ажыг ениң дургузунда Кызылдың чылыг, электри төвү найы-малдың болгаш кожуун-нарын социал-экономиктиг ийдирилганын кол дазылы болуп келген. Ол хире улуг күчү-күштүг бүдүрүлгедэ дыка хөй кижилер дүне-күндүс кызымаккай ажыл-дап турарлар. Чымыш иштиг энергетиктерниң декабрь 22-де профессионал байырлалыга ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы Владимир Фалалеев, Дээди Хуралдың депутаты Алдын-кыс Конгар, ТР-ниң одалга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол чедииншиктерни күзеп база мурнакчыларга өөрүп четтиришкенин болгаш хүндүлел бижиктерни Орус культура төвүгө байырлыг байдалга тывысканнар.

Кандыг-даа байдалда боттарының мурнунда салган сорулгаларын ак сеткилдиги-биле күүседип турар республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан келген чамдык мурнакчылар ажылын таныштырды:

Ранса Мөгедир, Чеди-Хөлдүн чылыгылга төвүнүн

хоочуну (чурукта): «Мен суурмунуң чылыгылга төвүгө 25 чыл дургузунда ажылдадым. Эрткен чылын хүндүлүг дыштанылгаже үндүм. Чылыгны,

мун доозупкаш келгеш-ле, бо төпке ажылдап эгелээн мен».

Алексей Ооржак, Шагаан-Арыгның чылыгылга төвүнүн машинизи: «2011

чырыкты харыылаар төпте ажыл берге болгаш кончуг харыысалгалыг. Бодумнуң арга-дуржулгамны аныяк-өскенге дамчыдып берип, эш-өөрүм-биле үргүлчү харылзажып турар мен».

Мерген Мартык-оол, Шагаан-Арыгның чылыгылга төвүнүн машинизи: «Улуг-Хемниң чылыгылга төвүндө сес дугаар чыл ажылдап тур мен. Кызылдың автоорук технику-

чылдан эгелеп бо төпке ажылдап эгеледим. Эге дээрзинде аныяк кижиге меңээ берге болду. Аравыста хөй чылдарда ажылдап чоруур хоочуннарын арга-сүмезин ап чор мен».

Бистерниң бажыңнарыыста доктаамал чырыгыс база чылыгыс дээш улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис.

Бистиң корр. Альберт ХОМУШКУНУҢ тырттырган чуруу.

ЛИЦЕНЗИЯЛАР, ДАДЫВЫРЛАР, ЧИИГЕЛДЕЛЕР...

«Бистиң чурттап оран бажыңныс коргунчуг байдалда, чаа чурттаар оран-саваже кажан көжүрер ирги?», «Коммунал ажыл-агыйын харыылап турар чамдык организацияларда четпестер хөй, оларның-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл?», «Каат бажыңнарда өрөзи хөй улусту канчаарыл?», «Моон соңгаар мындыг хуралдардан эрттирип турар болза эки-дир» деп сагыш-сеткилди дүвүредип чоруур айтырыгларлыг ужуражылганы Орус культура төвүгө Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары эрттирген. Россияның чуртталга хоол-жудулгазынга чаа чүүлдерни киригени-биле холбаштыр Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазының оралакчызы Аяс Лопсан, чуртталга-коммунал ажыл-агый, чаагай-жыдылга, транспорт болгаш оруктар талазы-биле комитеттин даргазы Роман Помани-сочкин, Кызыл хоорайның мэриясының чуртталга-коммунал ажыл-агыйын чаартыр талазы-биле килдистин начальниги Болат Ооржак, ТР-ниң чуртталга-коммунал ажыл-агый агентилелиниң директорунун оралакчызы Тамара Авида, ТР-ниң Күрүнениң тудуг болгаш чуртталга инспекциясының башкарыкчы эксперти Светлана Ооржак олар аңаа илеткелдерни кылган.

Кол дыңнадыгының бирээзи — организация эргелелдерин лицензиялаары. 2015 чылдың май 1-ден эгелеп бажыңнарны эргелеп-башкаар талазы-биле ажыл-чорудулганы чүгле лицензия үндезининге чорудар. Организацияның эргелелдери эштежилгелер болгаш кооперативтер боттарының кылган ажылдарының түңнелдеринин дугайында чурттаар оран-саваның эзлеринге үезинде дыңнадыр, билаңгы саң-хөө ажыл-агый чорудул-

газының көргүзүлгелеринин дугайында, күүсеткен ажылдарның (ачы-дузаның, өртектерниң тарифтеринин) коммунал курлавырларының дугайында. Ол медээлерни парлалга азы организация эргелелиниң сайтына болгаш тус чер бот-башкарылга органының сайтына чырыдып болур. Чүү дээш төлөп турарын кижилер билип алыр уjurлуг.

Мэрияның төлээзинин сагындырганы болза, хөй каат чурттаачылыг бажыңнарны чүгле олар хайгааралга алыр эвес, чуртталга инспекциясынга ажыл-агый талазы-биле хомудалды кирип болур.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаты «Оң талакы хем эри» ААН-ниң «ВКС» участогунун начальниги Роман Помани-сочкин чоокта чаа үндүрген номунда чуртталга-коммунал ажыл-агыйның эргелел компаниясының ажылдарының дугайында бижээнин таныштырган. Чурттаар оран-саваның тудуу дээш канчаар санажырын, капитал септелге дээш кым харыысалгалыын, компанияның эргелекчизин канчаар солугурун ында кириген.

Тодаргайлаарга, компанияның эргелелдери болгаш чурттаар оран-саваның эштежилгелери бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында чурттаачыларның мурнунга отчедун доктаамал берип турарының дугайында бо номда бижээн.

Тывага келир чылдан эгелеп хөй аал чурттаар бажыңнарның капитал септелгенин девискээр фондузунче бирги дадывырларны эзлери төлөп эгелээр. Капитал септелге талазы-биле үр хуусаалыг девискээр программанын хүлээп алган. ТР-ниң чуртталга-коммунал ажыл-агый директорунун оралакчызы Тамара Авиданың илеткели ол темага

хамаарышкан. Ооң сагындырганы болза, чурттаар оран-саваның эзлери капитал септелгенин девискээр фондузунун агар санынга бодунуң агар санын ажыдып ап болур, бажыңның акша-хөреңгизи аңаа чыгыр. Оон-даа тодаргай медээни хоорайжылар ТР-ниң капитал септелге фондузунун ажылдакчыларындан билип ап болур.

Айтырыгларның хөй кезин компания эргелелдеринин коштак ажылының дугайында болган. «Жилсервис» компаниясынга хамааржып турар, кадыкшылга айылдыг эргижирээн бажыңнардан чурттаачыларны көжүрер талазы-биле муниципалдыг программа, квартираларны хөлезиге (арендага) ап турары дээш хөй-ле айтырыглар салдыган. Муниципалдыг программаже 165 эрги бажыңнар кирген. Программаны 2018 чылга чедир боттандырат. Тудугларны девискээрниң Тудуг амызының чанында капитал тудуг эргелели чорудуп турарын дыңнаткан.

Чамдык чөптүг саналдар база кирген. Бир бажыңның чурттаачылары «Чаагайжыдылга» МУБ-тун башкарып турары немелде кассаны хоорай төвүгө ажыдарын дилеп турар. Бо санал Кызыл хоорайның Хүндүлүг хамаатызы, эмчи Аргина Паладан кирген. Бо саналды олурганнар шупту деткээн.

Кызыл хоорай мэриясының социал политика талазы-биле департаментизинин ажылдакчыларының сагындырганы болза, чуртталга-коммунал ажыл-агыйыга чиигелделер дугайында орулгазы эвээш өг-бүлелер билдиришкенин кириер уjurлуг. Кочетов кудумчузу 29, кабинет №105-ке документилерни дужаар.

Анисья ТЮЛЮШ.

Чаа чылды болгаш 2015 чылда Христостун төрүттүнгениниң байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле кол хемчеглерниң ПЛАНЫ

I. Чаа чылдың утренниктери, балдары болгаш мас-карадары

Декабрь 20—
2015 чылдың январь 7
Бичии уругларга Чаа чылдың балдары, маскарадтары, утренниктери база көргүзүлгери — В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга, Тыва Республика-ның Алдан-Маадыр аттыг национал музейинге, Тываның Үндезин культура төвүгө, Тываның күрүне филармониясынга, Орус культура төвүгө, өөредилге болгаш социал албан черлеринге, культура бажыңнарынга, библиотекаларга.

Декабрь 24
Өскүс уругларга болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларга Чаа чылдың ачы-буян концерти — Кызыл хоорайның школа-интернадынга.

Декабрь 25
Республиканың бичии уругларынга ТР-ниң Баштыңының Чаа чылдың елказы — В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга 12.00 шакта.

Декабрь 25
Кадыында кызыгаарлат-тынган аргаларлыг уругларга Чаа чылдың утренниктери — Кызыл хоорайның «Бичии уругларның болгаш аныяктарның немелде өөредилге төвү» МБӨА-га.

Декабрь 25-29
Өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төптеринде турар уругларга Чаа чылдың утренниктери — Тываның Үндезин культура төвүгө.

Декабрь 26
Тыва Республикадан өөреникчилерниң Бүгү-россияның Чаа чыл елказынга киржилгези — Күрүнениң Кремль ордузунга.

Декабрь 27
Республика эмнелгезинин уругларның соматика салбырының бичии уругларынга Чаа чылдың утренниги — 10.00 шакта.

Декабрь 28
«Оң талакы эрик» девискээрниң орулгазы эвээш өг-бүлелеринин уругларынга Чаа чылдың утренниги — «Строитель» ХКБ-ге 12.00 шакта.

Декабрь 29
Хоорайның кол Елказының ажыдышыны — Тываның эки турачылар кудумчузунга 16.00 шакта.
Январь 7
«Русский ковчег в Туве» тематиктиг экскурсия — Алдан-Маадыр аттыг национал музейге 12.00 шакта.

«За рождественской

звездой» рождество концерти — Улусчу чогадылга бажыңыга 14.00 шакта

«Рождество байырлалы» бичии уругларның аразында чурулга конкурсу база делгелгези — В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга 12.00 шакта

«Делегей чоннарының танцылары» бичии уругларга этнотека — В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга 15.00 шакта.

«Октай» уруглар ансамблиниң коллективинин 25 чылдаанынга тураскааткан рождество концерти — В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга 17.00 шакта.

Январь 8-12

Кызыл хоорайның уругларынга рождество утренниктери.

II. Спортчу хемчеглер
Декабрь 20-21

«Чаа чылдың согуннары» ча адарынга республика чергелиг маргылдаа — «Херел» спорт залында.

Декабрь 26-27

Кызыл хоорай иштинде уран чүүл гимнастиказынга ажык маргылдаа — И.С. Ярыгин аттыг спорт комплекзинге.

Январь 2-11

Тыва Республика иштинде элээди оолдар болгаш уруглар аразында баскетбол маргылдаазы — И.С. Ярыгин аттыг спорт комплекзинге.

Январь 5-11

Өөредилге албан черлеринин оолдарының база уругларының командаларының аразында «Школаже мини-футбол» Бүгү-россия төлөвилелиниң кызыгаарында ниити өөредилге албан черлеринин командаларының аразында мини-футболга республика чергелиг маргылдаалары — «Сүбедей» УСК-га, «Ирбис» спорт залында.

Январь 3-4

Ушуга Чаа чылдың ажык маргылдаазы — И.С. Ярыгин аттыг спорт комплекзинге.

КАДЫЫҢАР БОДУҢАРДАН

Декабрь 20-де редакцияга ээлчеглиг «дорт харылзаа» болуп эрткен. Аңаа ТР-нің Кадык камгалал яамызының штаттан дашкаар специалистери Республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң кардиология салбырының эргелекчизи, м.э.к. Артур Деспиевич ДУКТЕН-ООЛ, ТР-нің Кадык камгалал яамызының Тываның медиктиг-социал айтырыгларының болгаш эргелелиниң эртем-шинчилел институтунуң кол специализи, м.э.к., Республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң хан-дамыр төвүнүң нерв салбырының эргелекчизи Херелмаа Дагбаевна МОНГУШ база Республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң хан-дамыр төвүнүң эргелекчизи Росси Александрович КУЖУГЕТ олар киржип, «Шынның» номчукчуларының айтырыгларына харыылаан.

Чүрек, хан-дамыр аарыглары — амгы үениң база бир кол чидиг айтырыгларының бирээзи. Чүрек-дамыр аарыгларындан чок болур чорук делегейде-даа, бүгү чуртта-даа, бистиң республикада-даа бедик деңгелде. Тывада чок болган кижилерниң үштүн бириле чүрек-дамыр аарыгларындан аарып чораан бооп турар. Сөөлгү чылдарда ол аарыг «аныяксаан».

XXI чүс чылдың бо хамчыы-биле демиселди бир демниг чорудар апар: амыдыралдың кадык омур-хевирин суртаалдаарындан эгелээш шынарлыг тургустунган, хөй талалыг медицина ачы-дузасынга чедир.

Римма Ондар, Кызыл хоорай:

— Мээң уруум Красноярск хоорайның эмнелгезинге 2 неделя эмнээш-кинниң курузун эрткен. Эмнээш-кинниң шынары, эмчилерниң база эмчи ажилдакчыларының аарыг кижиге эвилең-ээлдээн, кичээнгейин кайгал ханмаан. Республиканың эмнелгезинге, аарыг чеже-даа берге болза, чаңгыс эм берип каарын уруум чугаалаар. А ында хүннүң-не эм дамдыладып, эмчилер дүн-хүн дивейн, доктаамал хайгаарал турарын магадал келген. Республикада эмчи кадрлары чедишпезинден аарыг кижилерге кичээнгей чогуур деңгелде эвес болуп турарының ужуру чүдөл?

Артур Дуктен-оол:

— Ленин кудумчузунда кардиология салбырында 60 орун бар. Өрээлдери база бичи. Республикада ол талазы-биле байдал нарын, орун саны 2,5 катап эвээш. Ынчангаш аарыг кижилер бүрүзүн эмнелгеге чыттырып эмнээр арга-ыс база чок. Чүгле Кызыл хоорайның чурттакчыларына 44 орун бар, а республикага 120-140 орун негеттинип турар. Амгы үеде чаңгыс өрээлге 8,9 аарыг кижилер чыдар. Ол база оларга таарымча чок байдалды тургузуп турары билдингир. Красноярск хоорайда 1 өрээлде 2 кижилер эмнелгеге турары аарыг кижилерге эпиг болгаш таарымчалыг бооп турар. Ынчангаш чаа терапевт корпусунуң тудуу бо бүгү айтырыгларны шийтирлеттер, а ону тудар дээрге акша-төгөрик херек.

Эмнээш-кинниң чорудуунга хамаарыштыр чугаалаар болза, РФ-те эмнээш-кин стандарттары

чаңгыс аай. Ону РФ-тиң Кадык камгалал яамызы хүлээп ал, доктааткан. Эм дамдылары, эки эмнээш-кин деп аарыг кижилерниң меге даап бодаашкыны бар. Ол ыңдыг эвес. Эм дамдыларын чүгле дүрген дуза негеттинип турар аарыг кижилерге салыр. Оон аңгы таварылгаларда аарыг кижилер эмнелгелерден үндүр бижиштерге, эм-таң ижерин соксадып аар чаңчылдыг. Оон түңнелинде 1,2 ай болгаш «Дүрген дуза чедирер» машина-биле база катап эмнелгеге кээр.

Росси Кужугет:

— Эмчилерниң саны чедишпезинден кижилер бүрүзүңге чогуур кичээнгейни бербейн баар таварылгалар туруп болур. Кардиолог эмчилер доозуп кээп турар. Ынчалза-даа штатта оларны ажилдадыр олут чок. Республиканың чурттакчыларының санынга дүүштүр 10 кардиолог эмчини хуваал каан. Эмчилерниң саны хөй турган болза, аарыг кижилер хөй үени аңгылап болур. Красноярскиде кардиологтар четчир болгаш, кижилер бүрүзүңге хөй кичээнгейни, үени бээр аргалыг болуп турары ол.

Херелмаа Монгуш:

— Аарыг кижилер хан базыышкынын албан эм дамдыладып эмнээрге эки деп бодаар. Ол ыңдыг эвес. Бо аарыгны эмнээрде, чүгле эм ижер, эң эки аргазы-ла ол. Хан базыышкынының улгадыр чылдагааннары: агып турар ханының суунуң хөйүнде (организмден суг үнүп чадал турар), ол кижиге эмнер дамдыладыптар болза, суу улам-на көвүдээр, ынчан чүрек угбайн барып болур. Чүректин дүргедээри боостан безиниң ыжыындан база болуп болур. Боостаның безин эмнедиптерге, ол аарыг эмнеттине бээр таварылгалар бар. Ынчангаш хан базыышкынының чылдагааннарын тавары-биле эмчилер долу эмчи шинчилгезин албан эрттирер апар.

Ульяна Куулар, Кызыл хоорай:

— Ажил — бажың дээш чоруп турда, кижилер ал-боттуң кадыкшылының байдалынче чогуур кичээнгейни салбайн баар. Бажымда ында-хая шыймактал турар ышкаш туруп бээр апарган. Мен ону хан базыышкыным улгадып турар дээш, ону бадырар эмнер ижер-дир мен. Ол нерв системазының аарыглары бо-

луп болур бе? Ону кайы эмчиге хынадып болурул?

Росси Кужугет:

— Оон чылдагааны башта, хан базыышкынындан азы остехондрозтан бооп болур. Ол талазы-биле харыылап турар специалистерге кирип, түңнелин көөр апар. Ол аарыглар харыугда иелээ бар бооп болур. Оон уламындан бирээзин эмнеп кааптарга, бирээзи артып каар. Ынчангаш кандыг-даа түңнел чок болур. Комплексстиг эмнээш-кин алыр ужурул.

Адыг-оол Саая, Мөңгүн-Тайга кожун:

— Чүрээм аарыг кижилер мен. Тывадан дашкаар эмчи биждилгези-биле Красноярск хоорайже бээр. А Новосибирск хоорайже квота берип болур бе?

Росси Кужугет:

— Чүрээ аарыг кижилер нарын кезиш-кин азы эмнээш-кин алыры-биле Красноярск, Новосибирск хоорайларже эмнедип турарын билер боор силер. Ол чүгле силерни эмнеп турар эмчилерниң биждилгезинден хамааржыр. Новосибирскиниң эмнелгези шаандан тура ажилдап келген улуг төптөргө бирээзи болгаш арга-дуржулгазы улуг, ынчангаш аарыг кижилер ынаар чоруксаар. Красноярск хоорайның чүрек-дамырга кезиш-кин кылыр төвү база аажок улуг, арга-дуржулгазы беддэн төптөргө хамааржыр турар. Чурттуң Президентизи В. Путиниң даалгазы езугаар Россияда элээн хөй чүрек-дамыр төптөри ачылган. Новосибирскиде эмнелгеге оочур хөй, бир чылда 16-17 муң кижиге кезиш-кин кылып турар. Ында Урал, Ыраккы Востоктан аарыг кижилерни хүлээп ал турар. Ынчангаш оочуру узун болгаш манаары үр. Кезиш-кин чугула негеттинер кижилерни олар боттары кыйгырттар, а кезиш-кин херек чок болза, дыңнадыптар болгаш кандыг эмнээш-кин алырын айтып бээр.

Адыг-оол Саая, Мөңгүн-Тайга кожун:

— Красноярск хоорайга кезиш-кин соонда, чок болган кижилер барын дыңнаан болгаш сестип тур мен.

Росси Кужугет:

— Кайы-даа эмнелге черлеринде нарын таварылгалар черле турар. Чаңгыс кижилер

гаа тарадыптарга, өскелери ону хөөдүп алгаш чоруй баары база бар. Хоойлу езугаар аарыг кижилер эмнелгеге боду билер. Ынчангаш Новосибирск хоорайже чоруксаар күзелиңер улуг болза, аңаа барып эмнелгеге силерниң эргечер болур.

Чойгана Кол, Тожу кожун:

— Ыраккы Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл, Тожу кожуннарын хан-дамыр, чүрек талазы-биле аарыг кижилерге байдалга таваржы бээр болза, санавиацияны кайы эмчи кыйгыртыр эргелигил?

Артур Дуктен-оол:

— Санавиацияны чүгле кожунуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизи кыйгыртыр эргелиг. Бир эвес сумуда аарыг кижилер бергедей бээр болза, участок эмнелгелериниң болгаш ФАП-тарныкы эмчи ажилдакчылары телефон дамчыштыр төп эмнелгеге улуг эмчилеринден консультацияны ал, чонга баштайгы дузаны чедирип турар. Бир эвес аарыг кижилер байдалы нарын болза, төп эмнелгеге чедирер. Кожунуң төп эмнелгезинге аарыг кижиге дуза чедирип шыдаас болза, эмчилерни шийтирер езугаар санавиацияны кыйгыртыр апар.

Ася Базыр-оол, Кызыл хоорай:

— Тываның Чазааның Айыткалында чон-биле чырыдышкын ажылынга чалгааранчыг лекциялардан, багай шынарлыг үндүрген буклеттерден база хана солуннардан ойталааны дээр. Амгы үениң технологияларын, интернет шөлүн, телевидениени чөптүг ажыглаар. Ийи-чаңгыс эрткилээр акциялардан чайлап, «Кадык чүрек» дээр ышкаш тускай программаларны ажилдап кылыр чугула. Чонга чедирип турар ачы-дузаларны чаартып, оон аңгы хевирлерин калбартыры чугула. Дүүнүгү хүннүң байдалы-биле ажилдаарын соксадыр деп айтыкан. Тывага төп телевидениеге Елена Малышеваның «Кадыкшыл» дээр ышкаш теле-дамчыдылгаларны эрттирериниң аргазы бар бе?

Херелмаа Монгуш:

— Ийе, бис «Тыва» КТРК-биле дугуржулганы кылып турган бис. Ынчалза-даа оон өртөк-үнези аажок аар болган.

Бир шакта — 150 муң рубль биндыг хевирлиг теле-дамчыдылгалар кылыр күзеливис-даа бар, амыдыралчы сценарийлеривис-даа белең.

Светлана Балчыр, «Шын солунуң харыысалгалык секретары:

— Бистиң солунува «Эмчиниң сүмези» деп рубрика-ыс бар. Бижикилеривистин хөй кезин улуг назылы кижилер. Аныяндан турар улгаткыже чедир номчуп турар хоочун номчукчулары бар. Оларның аразында аарыг кижилер бары билдингир. Инвалид-даа улустар эңмежок Чижээ, мээң аарыым эмнеттинмес кижилер мен дээр боттарының кадыынче сагыш салбайн барган кижилер оларның аразында эвээш эвес. Эки сөз безин эм боор болгай. Эмчи бүрүзү айда бир катап номчукчуларымыска арга-сүмези бээр дилеп, кады ажилдаарынче кыйгырар-дыр мен.

Росси Кужугет:

— Интернет четкизиниң дугайында ТР-нің Кадык камгалал яамызынга чугааны кылган бис. Интернетке келген айтырыглар, чагыгларны салырга аңаа модератор турар ужурул. Ынчангаш оларны бо чоокку үеде томуйлаар деп турар. Ында аарыг бүрүзүңге аңгы-аңгы адырларны кылып каан. Ынчангаш бис чоннуң айтырыгларына дорт харыылап, арга-сүмези кадып турар апар бис. Чурттакчы чон колдуунда интернет социал четкизинде «ВКонтакте» дег арынынче хөй кирер. Кол-лачүве удур-дедир харылзаа-биле ажилдаары чугула. Чоннуң салыр айтырыглары колдуу дөмей болур. Ынчангаш бир кижилер кадыг-бир айтырыгны салыптарга, оон харыызын муң муң кижилер номчуп алыр.

Светлана Балчыр, «Шын солунуң харыысалгалык секретары:

— Телевидение көрбейн, радио дыңнавайн турар кожуннар бар болгай. Олар чүгле «Шын» солуну дамчыштыр медээлерни, республикада, чуртта байдалды билдирер алыр. Ынчангаш бистиң айтырыгларымыска харыыларны ынак-солунува дамчыштыр чырыдарын дилээр-дир бис.

ХАМААРЖЫР

Херелмаа Монгуш:

Бистиң төпке “Шын” болундан инсульт дугайында материалдар номчааш, хыналып алыры-биле кээп турар кижилерниң саны хөй. Телевидениеге “Ажык чугаа” дамчыдылганын, чылдың-на октябрь 29-а Бүгү-делегейниң инсультка дур хүнүнде республиканың урттакчы чонунун аразында үрек-дамыр аарыгларын баш бурунгаар илередир, эвээжеп сорулга-биле акцияларны ылдың-на эрттирип, эмнелгелерде “ажык экиктер” хүнү эрттирери чаңыл болган. Аңаа невролог, кардиолог эмчилер консультацияларны берип, лекцияларны эрттирип, санитар-ырыдышкын материалдарын белген чонга тараткан. Ынчалза-даа бо аарыг дугайында чонун билишкени ам-даа четче эвес. Ынчангаш номчукчунуң үзел-бодалынга катчып, “Шын” солун-биле ам-даа сырый ажылдап, чырыдышкын ажылын улам-на күштелдирер бис.

Росси Кужугет:

— Бис албан черлеринге, организацияларже үнүүшкүннерни ылып, чүрек-дамыр аарыының айыылын тайылбырлып, ажылдакчыларның хан базыышкынын ынап турар бис. Хыналданың түннелинде ажылдакчыларның 30 хуузуңуң ханының базыышкыны бедик болур, оларның 25 хуузуңуң оранчок улуг бооп турары дүвүрелди оттуруп турар. Бо шакта-даа инсульттап болур кижилер ышкажыл. РФ-тин көргүзүлгелеринге бодаарга, республиканың чурттакчы чонунун чурттаар назыны элээн (10 хар) кыска. Ынчангаш албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары коллективиниң кадыы дээш сагыш човал, мындыг хемчеглерни удаа-дараа организастап турар болза, чүрек-дамыр аарыгларын эге чадазында илередип, инсульту болдурбазыының барымдаазы улуг. Кадык ажылдакчы дээр-ле сагыш-бодалы чырык, бурунгаар базым-ныг, эки ажылдакчы-дыр.

Ася Базыр-оол, Кызыл хоорай:

— Чурттуң Президентини Владимир Владимирович Путинниң саналы-биле келир чылды Чүрек-дамыр аарыглары-биле демиселдин чылы кылдыр чарлаанын билер бис. Чүрек-дамыр төвүнүң бо талазы-биле ажылдаар планы бар бе?

Росси Кужугет:

— Ийе, кончуг шын айтырыг-дыр. Ол талазы-биле ТР-ниң Кадык камгалал яамызынга келир чылдың планнарын сайгарып, боттук хемчеглер программанын ажылдап, чугаалашкан бис.

Солангы Монгуш, Шагаан-Арыг хоорай:

— Чартыктаашкын деп аарыгның тыттып кээр чылда-гааннары кандыгыл?

Херелмаа Монгуш:

— Хан базыышкыны ула-гадыр кол чылдагааннары: ук-

ызыгуур салгал болур, ажыг, үстүг чем чириден, артык аар кил (олуттай болбайн, хөй шимченир болза эки). Ханының базыышкыны улгадып турар кижилер үргүлчү эмчилеп, оларның бижээн эмнерин өй-шаанда ижери чугула дээрзин утпас болза эки. Кандыг-даа аарыгларны эмнээриниң орнунга, баш удур хемчеглерни алыр болза, ону эмнээр чик, дээштиг болур. Кол-ла чүүл профилактика дээрзи билдингир. Кижиниң кадыы — бодунуң холунда. Бо дүрүмнерни шыңгыы сагып чоруур болза, ол аарыгдан чайлап болур.

Росси Кужугет:

— Чүрек-дамыр аарыгларының эң кол дайзыны — таакпылаашкын. Таакпылаар кижилерниң дамырының ишти кошкак, дүрген хирленир. Бир хүн бир таакпыны тыртарга, чурттаар назыны 1 шак эвээжеп турар, а 1 пачка таакпы тыртарга, 20 шак кызырлыр. Таакпы тырткаш, чуртталгаңарның каш хонуун кызырып ап турарын санап, бо багай чаңылдан адырлып алырынче чүткүнер. Таакпы силерниң кадыыңарга, акшатагеринерге улуг когаралды чедирип турарын утпаңар.

Херелмаа Монгуш:

— Таакпылаар кижилерниң чартыктай бээр барымдаазы кадык кижилерге бодаарга, 4,5 катап хөй. Олар чүгле бодунуң организмине когарал чедирип турар эвес, а чанында чурттап турар чоок кижилеринге, кады ажылдап турар өөрлеринге, кожаларыга база айыылды тургузар. Таакпылаар кижини шыңгыы бодангаш, багай чаңылын кааптар болза, 5 чыл болгаш ол кижиниң чартыктай бээр деп барымдаазы таакпылаас кижилер-биле деңгежи бээр. Чартыктап турар эр кижилерниң кол чылдагааны — арагалаашкын. Тывада ол чидиг айтырыгларның бирээзи. Моон мурнунда ханының базыышкыны улгадып көрбөөн, кили өйүндө кижилер хемчээл чок арага ишкениден бо берге аарыгга таваржып турар.

Светлана Дачын-Хөө, Кызыл хоорай:

— Чүрек аарыглыг кижилер Тываның кайы аржааннарынга кадыын быжыктырып ап болурул?

Росси Кужугет:

— Аржаан реабилитация кылдыр санаттынар. Эмнелгеден үндүр бижиткен соонда бажыңыңа олурар болза, ол эмнээшкын болбас. Аарыг кижиниң эчизинге чедир эмненип алыр күзели бар болза, аржаанга кирерге мага-бодунуң күш-шыдалы катап тургустунуп, сегий бээр. Ынчалза-даа эмнээшкын соонда эмин эрттир идепкейжи алаар болза, ханының базыышкыны улгадып боор. Аржааннаар мурнунда хан базыышкынын өйлөп алыры күзениг. Аңаа кадыын быжыктырып чедер-даа бергеш, ижер эмнерин албан ижери чугула. Аржаанга кирген кижилер эм-шынарлыг аржаанда кирип турар мен дээш, эмчиниң би-

жип берген эмнерин ишпейн баар. Ооң уламындан ханының базыышкыны улгадып болур. Хан-дамыр аарыглары дээр-ге, хоочураан аарыглар болгаш ооң-биле бүдүн чуртталгазында демисежип кээр алаар. Чамдык таварылгаларда аарыг кижини: “Бо эмнерни ижерге, демей-ле ханымың базыышкыны батпастыр” — дээш, эмчиниң бижээн эмнерин ишпейн баар. Ол база меге билишкын-дир. Кижиниң бүрүзүнүң аарыының байдалы, организми аңгы-аңгы болур. Эмчиге чыткаш, аарыг кижини хөй шимченмес болур, а эмчиден үнүп келгеш, бичин-даа аар ажыл кылыр болза, хан базыышкыны бедий бээр. Ынчангаш ижер эмнерниң доозазын таарыштырар ужурлуг. Ол талазы-биле эмнедип турар эмчизинге барып, консультацияны албан алыр херек.

Альберт Ооржак, Чөөн-Хемчик кажуун:

— Чүрек аарыы-биле 3 дугаар бөлүктүң инвалиди эмнерин доктаамал ижип чоруп тургаш, демей-ле бир-ле черге баксырай бээр боор. “Дүрген дуза чедирер” машинаны чалаар алаар. Аңаа чедер бээр, албан анализтер дужааттырар. Чамдыызы өртөктүг болур.

Артур Дуктен-оол:

— Бистиң республикада инвалидтерге өртөктүг анализтер чок. Медицина бүрүнү-биле халас. Күрүнү магадылалынче кирбейн турар чамдык анализтер харын өртөктүг, чартык өртээн-даа төлээри бар. Бир эвес инвалид кижиден өртөк негизин таварылгада ТР-ниң Кадык камгалал яамызының 5-62-62 “изиг шугум” телефонунче долгаарын сүмелээр-дир мен.

Эгер-оол Куулар, Кызыл хоорай:

— Республиканың 1 дугаар эмнелгезинде томографтың дузазы-биле кижиниң бүгү мага-бодун долузу-биле шинчилеп болур. Өске УЗИ аппараттары-биле кижиниң мага-бодунда каракка илди-пес чүүлдерни томограф илередип эккээр, ол хире шыра-рак деп дыңнаан мен. Ооң өртөк-үнези кайы хире ирги?

Артур Дуктен-оол:

— Дүрген дуза негеттинип турар аарыг кижилерге бо шинчилге халас болур. Инвалид кижилер, Ада-чурт дайынының киржикчилери дээш, оон-даа өске чигелделер алыр ужурлуг чурттакчы чонга 50 хууга чедир чигелделер көрдүнгөн. Бо шинчилгени чүгле эмнедип турар эмчиниң бижидилгези-биле эрттирер.

Айлана Белекпен, Эрзин ко-жуун:

— Инсульт эрттирген кижини кайы санаторийге дыштанып болурул?

Херелмаа Монгуш:

— Бистиң төпке эмнээшкын соонда, аарыг кижини ажылдап турар болза, боду бодун ажаап шыдаар болза, бистиң эмчилер «Серебрянка» санаторийинче улаштыр (телевир чокка) кадыын

быжыктырып алыры-биле чорудар. Аар дегген аарыг кижилерге (ында лифт-даа, аарыг кижилер-биле ажылдаар эмчи ажылдакчылары чогуңдан) оларның улаштыр кадыын быжыктырары болдунмас. Ол талазы-биле Тывада реабилитация төптери чок. Бо база нарын айтырыгларның бирээзи. Бистиң эмнелгеге аарыг кижини эмнээшкын алган соонда, ол дораан кадыын быжыктырары чугула. Бистиң талавыстан төптен үндүр бижиткен аарыг кижиниң участок терапевт эмчизиниң хайгааралыгга турар кылдыр телефон дамчыштыр дыңнадыр бис. Республикага тускай реабилитация төптери турган болза, чартыктаашкын аар дегген, (чугаазы чок, хол, буду билинмес, угааны баксыраан) аарыг кижилер улаштыр кадыын быжыктырып алыр аргалыг болур ийик. Аңаа невропатолог, психолог, кардиолог, логопед (чугаазын экижидер специалистер), ине-биле шиштеп эмнээр эмчилер дээш, оон-даа өске специалистер аарыг кижиниң ажылдаар алаар. Ооң дегер-херексели бедик деңгелде турар ужурлуг. Бо дээр-ге ниитилелде тургустунуп келген чидиг айтырыгларның бирээзи-дир.

Росси Кужугет:

— Аарыг кижилер бодунуң кадыыңа тоомча чогуңдан эмнелгеден үндүр бижиптерге, эмчиниң бижээн эмнерин сатпас, ону ишпес. Бис аарыг кижилерге аар өртөктүг эм-таң биживейн турар бис. Аарыгны когун үзе эмнедип алыр күзел улуг болза, акша-төгерики кайы-даа тып ап болур болгай. Ол чоок кижилеринден, дөргүл-төрелдеринден база кол хамааржыр.

Артур Дуктен-оол:

— Чоокта чаа хуу бүдүрүлгениң удуртукчузу кээп чагыг кириген. Ол бүдүрүлгедө 30 ажылдакчы бар. Ол удуртукчу бодунуң коллективиниң кадыы дээш база олар аарып-аржывазын дээш сагыш човал турарын көргүзүп турары ол-дур. Шинчилге соонда аарыг кижилерни илередип, оларга канчаар эмненириниң бижидилгезин берген бис. Келир үеде болур чартыктаашкыны болдурбайн барганы-выстың чижээ-дир. Улуг күрүнү албан черлериниң удуртукчулары ажылдакчыларының кадыы дээш сагыш човаар болза, бистер улуг күзел-биле кады ажылдаар бис.

Херелмаа Монгуш:

— Аарыг кижини төптен үндүр бижип турда, дөргүл-төрелин, ажы-төлүн чалап, чугааны кылыр бис. Бир эвес бо аарыг аар дээпкен болза, ооң ижер эмнерин, чиир

аыш-чегин, канчаар шимчедир, кандыг сула шимчээш-киннерни кылдыртырыл, канчаар чиигенирин оларга төптүн күш-культура специалистери, психологтар тайылбырлап бээр. Моон мурнунда өг-бүлениң аарыг кижилерни ажаап турбаан болгаш, чоок кижилери арга-дуржулга чок. Улуг назылыг кижилерниң угаанынга база дээпкен боор, ынчангаш чамдык таварылгаларда чоок кижилерниң хамаарылга, кичээнгей чогуңдан 1,2 ай эрткенде база катап биске кээп турар аарыг кижилерниң саны эвээш эвес. Ол аажок хомуданчыг. Аарыг кижини ажаалга талазы-биле видеороликтерни күзелдиг чоок кижилеринге флешкаларыга бижидип берип турар бис.

Кижини бүрүзү аныяандан тура, бодунуң кадыыңа хумагалыг, чыл санында диспансеризацияны албан эртип, ыңдыг-даа хөй эвес дүрүмнерни бүгү назыында сагып чоруур болза, бо берге аарыгдан чайлап болур. Чеже-даа ук-ызыгуур салгал-даа келген аарыг болза, хөй шимченип, бир хүнде эвээш дизе, 5 километр чадаг кылаштар ужурлуг. Бистиң салбырда чартык чыл бурунгаар реабилитолог эмчилеривис санал кириген соонда, даң бажында сула шимчээшкыннерни 15 минута дургузунда кылып эгелзэн бис. Ол дээр-ге чүгле хан-дамыр системазынга эвес, а сөөк аарыгларынга, артык кил немевезинге профилактика болур.

Күзелдиг удуртукчулар бар болза, бистиң реабилитолог эмчилеривис коллективниң назы-хар аайы-биле тускай программаны тургузуп бээр. Бо аарыг кымга-даа дээп болур болгай. Ынчангаш арагалаар, таакпылаар багай чаңылдардан ойталаары чугула. Аарыг кижилер бүгү назыында эмнерин үзүктөл чок ижип, доктаамал эмчилээри күзениг. Эм бүрүзү кижиниң бир органын эмнеп, өскезинге хораны чедирип турар-даа болза, ону “килдеп” көөрге, ажыы хөй. Камнанып чоруур-ла болза, бо аарыгдан чайлап болур. Инсульт дээр-ге шийткел эвес-тир. Амгы шагның медициназы чаңгыс черге турбайн, бурунгаар хөгжүп турарын билер бис.

“2014 чылдың эгезинден тура төпке аар неврологтук болгаш кардиологтук каданнаашкыннарлыг 1,5 муң хире аарыг кижилер медицина дузазын алган. Ол дээр-ге бистиң улуг чедишкенивис-тир. Бедик технологтук дузаны ам республикадан ыравайн ап болур.

РЕДАКЦИЯДАН: бистиң чалалгавысты кичээнгейге ап, чай чок ажылдыг-даа болза, үени тып, «дорт харылзаага» киржи, хөй айтырыгларга чедингир харыыларны бергени дээш эмчилерге улуу-биле четтирдивис. Моон соңгаар кады ажылда-жылгавыс уламчылаар дээрзинге бүзүреливис улуг.

«Шын» солунуң бүгү номчукчуларының өмүнээзинден кел чоруур Чаа чыл-биле байыр чедип тур бис.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Альберт ХОМУШКУНУҢ тырттырган чүрүч.

Ырлыг-шоорлуг школары чылдарывыс

1967-68 өөредилге чылы. Улуг-Хемниң Чааты школары өөренип турган үем. 7-8 класстың сургуулу тургаш, ында-мында волейбол ойнаан, лаптулаан, концерттерге-даа киржири чачылдыг мен. Школаның аныяк башкылары: орус дыл башкызы Анай Балчыровна Кара-оол, химия башкызы Валерий Ховалыгович Кара-оол, математика башкызы, институт соонда хып дээн чалыы Эрес Сотпа, музыка башкылары: Салчак Тоюн-оол, Май-оол Долаан хүн бүрүдө кичээлдер төнөргө-ле, репетициялап, концерт белеткээр турганнар.

Эштерим: Алла Намчыл-оол, Галина Таспаанчык, Раиса Хири-Хаа, Коля Таспан-оол, Сергей Маргын, Уйнул Чап, Петя Чиңмит-оол, класс даргазы Борис Дамбаа — идепкейжи, хей-ниитичилер. Каш чыл улаштыр Чааты школары районнуң уран чүүл көрүл-делеринге бирги шаңналдыг черлерни чаалап ал келген. 40-50 кижии киржикчилер хорлар, шүлүктүг, ырларлыг улгаттыр

парлаан транспарантылыг композициялар динмиттиг, түрлүг, чараш көстүр турган. Оолдарның матрос танцызы, спортчу шимчээшкннерлиг пирамида көргүзүлгери дыка солун.

Класс башкызы Анай Балчыровна, оолдары бичии-даа турган болза, черле бисти суларатпас. Боду ырлар, танцылаары-биле бистерни хаара тудар, өөредир. Хепсынывысты даарадыр, көрүлде үезинде шупту чаа ботинкаларлыг турар бис. Ийи-Тал школазындан эге класска музыка башкызы Чодураа Байыр-оол мээң ырыга салым-чаянымны эскерип, бо-ла чаа ырлар өөредир турган. Синичка деп шолалыг-даа турар мен, бир ынак ырым — «Родина», сөөлүндө ол ырыны мээң дунмам Витя Чамбал ырлар турду. Бистиң ававыс аажок ырлар, артист болурунга белеткенип турган. Мени «хырынныг» апаарга, ачам фестивальче салбаан. Авамдан өөренип алганым хей ырлар: «Кадарчы», «Байлак чуртум», «Авай» бүгү назыда артып калган. Ол шагда радио-

га чаа ырлар дамчыдарга-ла, өөрени тыртып алыр мен, оон эштеримге өөредир.

Чаа-Хөлге, Ийи-Талга, Чодураага-даа авам сугга артист эштери — угбам Галина Дугержаа, Хандыжаа база Александр Лаптаңнар, Кара-кыс, Максим Мунзуктар, кудавыс Борис Бады-Сагаан, ачамның дунмазы Дамба-Даржаа, дыка хей артистер үргүлчү бажыны-выска келир турган. Мээң ынак ыраажыларым — Оюн Болдукпан, Хүргүлек Конгар, сөөлүндө «Лекторий» бөлүүнге Николай Өлзей-оол, Дмитрий Очур, Клара Дончи-оол, Надежда Красная, Максим база Кара-кыс Мунзуктарны чалап алгаш, кады ажылдап чордувус.

Чодураа — Жданов аттыг совхозтун төвү, шыырак ажыл-агыйлыг турган, суурнуң чону кончук ажылгыр улус. Ачам — совхозтун экономизи, Ада-чурт дайынының 1943-46 чылдарда ТАР-ның аъттыг шериглиг дайынчызы, 1948 чылда совет-партия школазының баштайгы доозукчузу, коммунист. Мээң эжим Чечек Дугур-Серен ачазы Даржаа Дугур-Серен

Жданов аттыг совхозка үр директорлаан. Чааты школазынга директорувус Майл-оол Чондан-оолович Оюн, негелдези-даа шыңгыы, ачы-хавыялыг-даа чораан. Школа иштинге печкаларлыг, аңаа одаар токтарны оолдар хирээлээш, чарарга, уруглар чыыр. Күзүн картошка казар, шаңга тараа ажаажып, дузалажыр.

Часкы, кышкы каникулдарда улуг машинага үгек кылгаш, иштинге долдур саваң салгаш, матрацтар чаткаш, кожавыста Арыг-Бажы, Арыскан, Тор-

галыг школарынга ужур жылга кылып, маргылдаал концерттер-биле аалдап ба турдувус. Школага ырла сургуулдар көвей турган: Ви Намчыл-оол, Эртине Кара-оо Саша Кавайлык, Алла Намчыл-оол, Уран Ханды, Витя Чамба Чечек Мартыш база өскеле-даа. 7-8 класс турумда ыг башкызы Салчак Тоюн-оол «Айлаң-кужум» деп ыры баянга үдээш, мени ырладе турган.

Вероника ЧООД

Вероника Алексеевна Чооду — Тыва Республиканың адалыг артисти, үш уругнуң иези, өөнүң ээзи билдингир чурччу Мартый-оол Чооду чораан. 1980 чылдан тура янзы-бүрү фестивальдарның, форумнарның идепкейлиг киржикчиз Сураглыг ыраажы, композитор база шүлүкчү. Бодунуң бүтүлүшү талалыг талантызы, дуржулгазы-биле аныяктарга үлгөүлүг, оларны өөредип чоруур. «Ийи сылдыс», «Алдарның мунтазы» дээн ышкыш янзы-бүрү шоу-программаларга, конкурстарга киржип келген. Ооң күүсеткен ырылары радиоболгаш телевидениениң алдын фондузунче кирген.

Вероника Алексеевна «Чечек-Саян» ансамблдин хоочунарының ансамблин удуртуп, республика иштинге хей гатрольдап келген. Бот-тывынгыр «Энелер» деп ансамблди хормейстери. Амгы үеде Кызыл кожунунуң Сукпак суурнуң Культура бажынының уран чүүл удуртукчузу.

Битту Малик келбезе-даа...

Тыва чонувус ыры-хөгжүмге, уран чүүлге дыка салымныг, талантылыг салгалдарывыс хей-дүр дээрзин эрткен неделяда Тыва Үндезиниң культура төвүнге индий улустуң ыры-самын көргүскен мөөрей бадыйткаан.

Октябрь айда тыва сценага концерт көргүзүүн бараалгадыр дээн индий артист Битту Малик келбейн баарга, шаандан бээр индий танцылар күүседикчизи, Тыва культура төвүнүн ажылдакчызы Джульетта Сундуйнуң бодалы-биле республиканың улусчу чогаадылга бажыңыга суурларда индий культурага сонургалдыг улусту найысылалче чалап, тааланчыг ыры көрүлдеже чалаан.

Көрүкчүлөр концертти бедик деңгелге үнелеп, магадап чанганнар. Тывызыксыг Индияның чараш эртинелерлиг хүрээлери болгаш чараш черлерин слайдыга көргүзүп тургаш тайылбырлаан дикторнуң тода чугаазы көрүкчүлөргө кичээнгейн хаара тудуп, кезээни улам каастаан. ТР-ниң культуразының алдарлыг артисти, кезээни башкарыкчылаан Надежда Даржааның болгаш хоочун режиссер Виталий Нактаевтиң тывынгыр ажылдаанын Д.М.Сундуй онзалап демдеглээн.

Мөөрейниң түңнелин үндүрүп, тилекчилерни шаңнаан. 1-ги черни 2 танцы күүсеткеш, Бай-Тайгадан эге школа өөреникчизи Айда-Сай Салчак ээлээн. 2-гизин Турандан бичии күүседикчи Чинчи Сымчаан биле Барыин-Хемчиктен Чинчи Хертек үлөшкеннер. 3-кү черни Кызылдан Анастасия Монгуш, Улуг-Хемден Шеңне Да-

дар-оол алган. Ыры-хөгжүмге студент Көвей-Маадыр Дажы-Даваа шылгараан. Идепкейлиг киришкеннерге Сүт-Хөлдөн Урана Монгуш, Каа-Хемден Янчимаа Сарыглар өртектиг белектер-биле шаңнаткан.

Концертке элээн хей көргүзүлгелерни сакрал классиктиг танцыларның профессионал күүседикчизи Джульетта Сундуй бараалгаткан. Амгы үеде сакрал ыдыктыг индий танцылар мага-ботка күш кириер, арыглаашкын, эмнээшкнни чедирер дээрзин башкарыкчы таныштырды. Кончук кичээнгейлиг көрүп, дыңнап ораарга, езулуг-ла бурганга хамаарылгалыг, хөгжүм аайы-биле шимчээшкннерни күүседир. Оондаа өске күүседикчилерниң идик-хеви каас-шиник, онза.

Концерттиң база бир тывызык кезигүннери — 40, 60 хар аразында назылыг Кызылда херэженнерниң индий культура бөлүү «Гауранга». Олар каш чыл бурунгаар Махариши өөредилгезин эгелээн Рита Самбуунуң удуртулгазы-биле номналдар ырызын, Чөөн чүк самын бараалгаткан. Алдарлыг ыраажы Галина Сүрүн япон ырыны магаданчыг күүсеткен. К.М.Дажы-Давааның «Чалите» деп ырызы база тааланчыг-ла болду. «Хатуба» поппури танцыны Чинчи Хертек, Шушенскоеден аныяк кыс Светлана Мигмарова, «Гауранга» бөлүүнүн кезигүнү Татьяна Баян чараштыр ойнадылар.

Дыштанылга кезээзиниң кол өвээ, организакчыларның бирээзи Джульетта Маадыр-оол-овнаның күүселделерин бодундан билип алыр аргалыг болдум.

1980 чылдар ортузунда Москвага уран чүүлдүн дээди

эртемни чедип алгаш, ол хевээр индий танцыларга ынакшылы күштелген. Амгы үеде культурология талазы-биле аспирантурада бот-өөредилге-биле өөренимшаан, сакрал ыдык танцыларын эртем аайы-биле бижээш, Новосибирскиге үндүрген. Индия — бурганнар чурту, чүдүлгө оруун айтып берип, өөредиг кылып турар лама-башкылар оон үнген.

Дикторнуң айтышкыны-биле көрүкчүлөр баксыраан чакраларын ажыдар мергезжилгелерни кылып, «Сахаджа йога» танцыдан багай бодалдардан арыгланган. «Ом мани падме хум» аялгага чингир ногаан хептиг «Авалокитешвара дакиязынының» самында кижиниң чаштып чыдар чогаадыкчы шынарлары илерээр, харындаа доора аарыглар чидип болур деп тайылбырлады.

Сөөлгү сакралдыг танцыда көрүкчүлөргө саазыннар үлөп бээрге, аңаа боттарының бергедээшкннерин бижиер. Колдуу арага, таакпының ажыктыг эвезин, кадык амыдыралды суртаалдаарынга дээштиг. Саазыннарны шуптузун хапка суккаш, өрттедир. ТР-ниң культуразының ажылдакчызы Зоя Монгуш боодал чечекти тудушпушаан, «Бо Тыва Үндезин төптү бир хүн дургузунда индий төп кылдыр хуулдургаш, ыдыктыг танцыларның дузазы-биле эмнеп, арыглап турары эки-ле-дир» — деп, четтиргенин ол илеретти.

Чараш идик-хеп, пөс-таавы берген деткикчилерни онзалап демдеглээн. Оларга А.Саая («Аюрведа» сады), Э.Ооржак («Бадма» даараныр бүдүрүлгө) болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Бистиң корр.

Черим, чуртум аялгалары

Сураглыг композитор, сеткил чүрээндө кытыккан ыраажы, Россияның болгаш Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чаңгыс чер-чурттуувус Батый Монгушович Кенештиң 70 харлаанынга тураскааткан «Черим, чуртум аялгалары» деп хөгжүмнүг сактыышкын шагын Өвүр кожунунуң Монгуш Доржу аттыг төп библиотеказының ажылдакчылары эрттирген.

Композиторнуң чогаадыкчы сактыышкын ажыл-херээн улуг экранга көргүзүп, таныштырган. Хандагайтының Ирбен-оол Тюлюш аттыг уран чүүл школазының башкылары: О.М.Монгуш, Г.Х.Хертек,

Ш.С.Монгуш хөгжүмнүг үдегени кылып, чогаадыкчы сактыышкын шагын каастаанна Өвүрнүн алдарлыг ыраажы Э.К.Монгуш база библиотекта тургустунган «Соруктулар» хоочуннар клубу аңаа идепкейлиг киришкен. Композиторнуң чонда билдингир апарган «Доозукчулар ырызы», «Тыва кызы», «Алимаа «Оңмас чечээм», «Чүге чер харыы читти», «Өвүр черим «Дайынчы салгалдың ыры «Приветствую тебя» деп ырларын ооң мөгейкичилери секилинден ырлашкан.

А.КУМУН-ДОРЖУ

Монгуш Доржу аттыг төп библиотеказының уран чүүл килдизиниң ажылдакчызы

Нарын суурда модельдиг Культура бажыңы

2011 чылдың ноябрьда РФ-тиң Президентизи В.Путин Бүгү-россияның «Көдээ суурларда культураның байдалы болгаш келир үези» деп шуулганга келгеш, Россияның культуразын хөгжүдөр талазы-биле ажылдарны чорударын, культура бажыңнарының стандарттарын ажылдап кылырын дааскан.

ТР-ниң Культура яамызы Улусчу чогаадылга бажыңы-биле кады көдээ культура бажыңнарын чаартыр, септээр талазы-биле хемчеглерни кылып чорудуп турар.

«Тыва Республикага модельдиг культура бажыңнарын тургузары» деп төлөвилел

езугаар Нарын көдээ Культура бажыңының көрүкчүлө залын болгаш артистерни кеттинер өрээлиниң шалызын, дээвириин септээш, чапластик соңгаларны салган. Чаа креслолар, сценага кедер идик-хеп садарына тур черниң бюджетинден — 67 муң рубльди, ТР-ниң Культура яамызының бюджетинден 844 муң рубльди чарыгдаан.

Нарын көдээ Культура бажыңының «Модельдиг культура бажыңнарының санынче киргени-биле хол баштыр байырлыг ажыдышкын база культураны хоочуну А.К.Маажыны чогаадыкчы кезээзи декабрь 14-те болуп эрткен

Чагааларны

ч а з ы п

н о м ч а а ш . . .

Черим-чуртум кижилери

Хоочун журналист **Алексей Бегзин-оолдун бодун бээн-даа болзумза, ооң унга бижээн чүүлдерин и-ле номчуур кижилери мен.** Бирьда «Шынг» үнген эрлерин бирээзи «аан» деп чүүлүн сонуур-номчааш, «чодазын сый стааш...» деп чечен чугаа, нап-ла, Хөндергейге тывыл-чүве-дир деп билдим. Онуң чаңгыс чер-чурттуум, улуг аалчылар Кенин-Лопсан-а-Хооевич, Василий Бо-Хооевич Монгуштуң кады-ээн дуңмазы, база шыырак кири, чечен сөстүг, кон-биче сеткилдиг, баштак, үүн оол, адын Очур-оол-а-Хөөевич Монгуш дээр, адының бажы» дыка-ла е хоя берген кижилери бол-со, чогааткан. Ол шагда кижилер чаңгыс чугаалаптар бол-дыңнап турган оолдар: «Уе, дам сыйылды» — дээш, чо-ын тудар чүве болгай. Кызылдың башкы инсти-туун студентилери тургаш,

Хөндергейниң Өвүр баар орук чанынга кирбиш сарайга ажылдап турдувус. Бригадир-вис Чыган (Чи Хан) дээр кыдат уктуг кижилери. Кирбиш кылыры дыка берге ажыл чо-раан. Өрттедир кылдыр белет-кеп алгаш турувуста, өөренир хуусаавыс чедип келген. Ол үеде акша бербес, колдуунда ажыл хүнү (трудоень) дээр чүве болгай, ол езугаар чыл төнчүзүндө тараа бээр. Чай-ладыр дыка-ла кызып ажыл-даан бис. Чоруур акшавыс чок. Колхоз даргазы казах сөөктүг Мамедов, улуг бухгалтер хакас Сарлин турган. Очур-оол мын-ча дидир: «Сен эки орустаар кижилер даарта конторага барып көрөм, иелээн баар бис, оода каш-даа болза акшадан бээр кылдыр чугаалажыр бис». Даартазында конторага кээ-ривиске, даргалар-даа шупту бар, эжикти ажыкташ кирдим, соомдан Очур кирбейн барды. Даргалар-биле мендилеш-кеш, чугааладым: «Кирбишти өрттедиринге белеткеп кагды-

выс, кылыры-даа дыка берге чорду. Студентилер бис, чайны өттүр ажылдадымыс, чоруур орук акшавыс чок ийин» — деп орустадым. Колхоз даргазы: «Кымның уруу сен?» — деп ай-тырды. Ачамны адап бээримге, «Молодец, хорошо говоришь по-русски» — дээш, саазынга чүве бижээш, улуг бухгалтер Сарлинге берди. Очур-биле иелээн 28-28 рубль алган бис, студент улуска эңдерик акша-дыр ийин. Конторадан үнүп келгеш, Очур-оол: «Оларның чодазын сый орустаптың бе, Алдын?» — дээш, мээң холум тутту. Орук ара авам, ачам ба-жыңы болгай, киргеш, фото-аппаратынга дуңмаларымны орун баарынга тырттырып ал-ган, ол чуруу ам-даа бар. Журналист Бегзин-оолдун картошка дугайында бижээни база дыка-ла солун. Мээң кур-ган-ачам Донгак Хүрөң-оол кыдаттар-биле дыка найырал-дыг чораан. Бир катап ол кы-даттардан бир хууң картошка эккелген. Ол үеде чуга бижек

бар эвес, дарганнарның сок-кан бижээ-биле карттаарга, кыйырт-кыйырт деп турар.

Төрээн черим-чуртум кижилериниң дугайында номчааш, дыка-ла өөрүүр мен. Кончуг аныяк тургаш, көктүг-шыктыг Хөндергейимден, сарыг дыт-тыг Чадаанадан үнген мен. Ол чараш, бай-байлак черлер чү-рээмде мөңгө шыгжаттынган.

Чемден, аштан

аштавадым.

Черим сактааш,

сээдеңнедим.

Аштан, чемден

аштавадым.

Аалым сактааш,

албаарадым.

Куш болзумза, шагда-ла ужуп чана бердим ыйнаан. Дээди эртем чедип алгаш, Тес-Хемге ажылдаар дужаалдыг келген мен. Көктүг-шыктыг Хөндергейниң уруу агар эле-зинниг, Агар деп дагыг Ак-Эрик деп черге чедер бергеш, чуртум сактааш, ийлей бер часкан мен. Бичии шөлээм үе-зинде чуртум сактып тур мен дээш ыглай бээримге, өөм ээзи: «Чурт сагынгаш канчап ыглаар кижилер сен, ында ынак

кижилер сен ыйнаан» — деп че-мелээр турду. Ак-Эрик кезек хадый бээрге, куу туман-би-ле дөмей алаар, чазын, күзүн дыка-ла берге. Ынчалза-даа ажыл-агый, амыдырал кижилери чүгө өөрөтпес дээр, чоорту чаңчыгып, чоннуң ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, чоннуң аажы-чаңыга тааржып өөрени берген мен. Бөдүүн башкыдан өөрөдиге эргелекчилеп, ди-ректорлап, чоннуң хүндүтке-лин чедип алган мен.

Ол Ак-Эрикте кайгамчык акаалар бар. Алдын-Херел Минчимбаевич Соян, тежежи Михаил Дончун, Зина Байыр (ачазы Хүлөр-оол) дээш Ада-чурттуң Улуг дайынының кир-жикчилери, хөй санныг ажыл-ишчи Эрендейлер, муңчу малчыннар Бызааккай Андрей-лер, алдар-аттыг башкылар Бижи-Хөө Малчыновна, Клара Сояновна, Идам Хангал угбаш-кылар, чамдыктарының аттары уттундура берип-тир, буруу-датпайн көрүңер.

Алдын-кыс САРЫГЛАР,
Россия Федерациязының
ниити өөрөдигезиниң хүндү-
лүг ажылдакчызы.

Тергиниң шыдыраачы

ТР-ниң болгаш Сүт-Хөл кожууннуң шыырак шыдыраачызы Хоптак-Хуна Эртинеевич Сарыг-нын чырык адынга тураскааткан шыдыраа ргылдаазы декабрь 5-те Сүт-Хөл кожууннуң лтура бажыңыга эрткен.

Аңаа ниитизи-биле республиканың аңгы-аңгы жууннарындан 28 шыдыраачы күжүн шенешкен. арның аразындан республикада билдингир шы-раачылар Валерий Куулар, Степан Тюлюш (Өвүр жуун), Чамыян Ондар (Барыын-Хемчик кожуун), лан Сарыглар, Сергей Куулар, Ужар Монгуш өөн-Хемчик кожуун), Мерген Монгуш, Мартис онгуш (Сүт-Хөл кожуун) киришкен.

Изиг демиселдин түңнелинде Чөөн-Хемчик ко-уннуң шыдыраачызы Сергей Куулар тиилээш, илчип чоруур кубок, хүндүлел бижик база 5 муң бль-биле шаңнаткан. 2-ги черге Валерий Куу-р (Өвүр кожуун), 3-кү черге Володя Саая (Ба-рын-Хемчик кожуун), 4-кү черге Орлан Сарыглар адаана хоорай) төлөпиг болган.

Хоочун шыдыраачыларга маргылдаага идеп-йлиг киришкени дээш өртектиг белектерни выскан. Республика чергелиг маргылдааны -Х.Э.Сарыгларның дөргүл-төрели бедик деңнел-организастан эрттирген. Кожууннар бүрүзүнге орттуң өске-даа хевирлеринге мындыг хевирлиг ргылдааларны эрттирери күзөңчиг.

Хоочуннар аразынга волейбол

Чөөн-Хемчик кожууннуң төвү Чадаана хо-йга чылдың-на республика чергелиг волей-ол маргылдаазы 2012 чылдан тура ай санында итип турар.

Октябрь айда болган маргылдаага 1-ги черни Сүт-Хөл кожууннуң Бора-Тайга сумузунуң, 2-ги рни — Кызыл хоорайның, 3-кү черни Чадаана юрайның командалары төлөпти-биле чаалап ал-н. Ноябрь айда ээлчеглиг маргылдааны Сүт-Хөл жууннуң Бора-Тайга сумузунуң командалары дет-икчилеп эрттирген.

Маргылдааның түңнелинде 1-ги черни Бора-Тай-сумузунуң, 2-ги черни — Ийме сумузунуң, 3-кү рни — Чадаана хоорайның командалары алган. оочуннар аразында тергини ойнакчылар: Алексей оочуннар аразында тергини ойнакчылар: Алексей ондар (Чадаана хоорай), Саяна Куулар (Бора-Тайга музу), Юрий Ховалыг, Шораана Монгуш (Ийме музу) оларны демдегледип, өртектиг суй белектер-и тывыскан. Тиелекчилерге хүндүлел бижиктер олгаш акша шаңналдарын тывыскан.

Дарый-оол КУУЛАР,
спорттуң хоочуну.

Чадаана хоорай.

Бо чылын Бай-Тайга кожуун-нуң ыраккы Кара-Хөл сумузу-нда чаартылгалар хөй: өскүс-тер бажыңнары (У.А.Иргит), чаа бажыңнар (Ш.А.Ооржак, М.Я.Күжүгет, А.С.Иргит) туттун-ган.

Аныяк сайгарлыкчылар Гри-горий Дүмен-оолович биле Лю-бовь Тоткановна Иргиттер Чаа чыл бүдүүзүндө кара-хөлчүлөргө ажыктыг болзун дээш комплекстиг ачы-дуза төвүнүң бажыңының ту-дуун доозуп турарлар. Тудугжулар Долбан-оол Хертек адашкылар, Май-оол, Орлан Аралчор алыш-кылар, Шолбан, Александр Хер-тектер, Григорий Иргит кызымак ажылдааннар.

1994 чылда бергедеп аарааш, республиканың кезер эмнелге-зинге шинчидип чедер бээримге, өт оруунда даштар дуй чыдып алган дээн. Ынчан эки кезиш-кин кылган арга-дуржулгалыг, буяныг эмчилер Вячеслав Ан-дреевич, Шолбан Викторович, Эргил Доржуевич оларны ада-вас аргам чок.

2001 чылда республиканың гинекология салбырынга база кезишкин кылдырткан мен. Ол

Мөгөйдим

эмнелгениң коллективиниң аарыг кижиге эки хамаарылгазын кайгап ханмадым.

2014 чылдың май айда респуб-ликаның кезип эмнээр салбырын-га «Дүрген дуза» машиназы-биле келген мен. Ол дораан анализтер-ни ал, рентген аппаратка шинчээр соонда, баарымда даштарлыг бол-ганымны меңээр дыңнаткан. Моон мурнунда хөй кезишкиннер эртип турган болгаш аажок коргуп тур-ган мен. Амгы үениң эмчи дериг-

Эмчилерниң буяны

Аар чидириге, ханы кажы-далга таварышкыш, ооң салда-ры-биле аарааш, республиканың №1 эмнелгезиниң кардиология салбырынга эмнедир аргалыг болдум. Ук салбырда эмчилер-ниң, эмчи сестраларының бол-гаш санитаркаларның аарыг кижилерге эки хамаарылгазын, бедик харысалгалыгын үнеле-дим.

Арга-сүме-даа (консультация) айтырып келген, салбырда чы-дар-даа аарыг улус, чеже-даа хөй болза, чонну эрттирип, бар ар-

галарын ажыглап тургаш, эмнеп, экиртип, буянын чедирип турар эп-найыралдыг, демниг коллек-тив болду. Кыска хуусаада бут кырынга тургузуп, эмнеп, экиртип каан эмчилерге, эмчи сестра-ларынга, санитаркаларга өөрүп чет-тиргенимни чүректин ханызындан, ынак «Шын» солунум таварыштыр сеткилим ханызындан илередип олур мен.

Кардиология салбырының эр-гелекчизи, аныяк специалист Шо-раана Май-ооловна Ооржакка, хоочун эмчим Надежда Соскур-

Чаа чылдың белээ

Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Ч.Ш. Донгак, ораакчызы В.Ч. Ооржак деткип, дузалап кел-гени-биле өй-шаанда туттунган, ам иштиги ажылдары колдуу дооступ турар. Ооң ажыдышкынын де-кабрь 22-де эрттирер деп турарын суму чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле ора-лакчызы Буяна Иргит дыңнатты. Аныяк сайгарлыкчылар Григорий, Любовь Иргиттерге чаа тудуп ал-ган оран-савазынга чону хөйү-биле чыгыр болзун деп күзеп каайн.

Ортун-оол САЛЧАК.

Дарсы-Аксы суур.

херексели бурунгаар сайзырааны онзагай-дыр. Ооң дузазы-биле эм-нээшкин эки эрткен. Салбырның эргелекчизи Чингиз Валерьевичи-ге, Долаан Даваевичиге, эндоско-пист Шораан Борисовичиге болгаш өске-даа ажылдакчыларынга черге чедир мөгөйип, өөрүп четтиргеним-ни илередип, амы-хууда амыдыра-лынга аас-кежикти, ажыл-ижинге чедишкиннерни күзедим.

Елизавета МОНГАЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

ооловна Ооржакка, эмчи сестра-лары Лариса Белекпен, Алефтина Чадаа, Екатерина Донгак, Рутяли Монгуш, Анжела Иргит, санитар-калар Азияна Ооржак, Айлаңмаа Ооржак база Чечек Чамырыкпайга мөгөйип ор мен.

Өөрүп четтиришким илере-дип ора, №2 кардиология салбыры-ның коллективинге, чоннуң кадыын магадылап камгалаар буяныг ар-га-дуржулгалыг ажылдакчыларга чедишкенин, бедик сүлделиг, арыг дыштанылгалурун күзедим.

бис. Школачылар **Юрий САЛЧАК,**
ыг Национал музейге хөйү-биле хоочуну.

